

УДК 94(477)«1941»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.20>

ДО ПИТАННЯ ПРО ОРГАНІЗАЦІЮ ЕВАКУАЦІЇ З ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ В 1941 РОЦІ

Нікітенко Костянтин,*доктор історичних наук, доцент,
декан факультету історії та теорії мистецтва
Львівської національної академії мистецтв
ORCID ID: 0000-0002-5801-6131*

У статті на основі літератури, періодичних видань і архівних джерел досліджено особливості проведення евакуації 1941 року в Україні. Доведено, що під час організації евакуації не вдалося уникнути ані паніки, ані хаосу. Значна кількість партійних функціонерів, які мали б безпосередньо відповідати за здійснення евакуаційних заходів, ганебно втекли в тил, цілком проігнорували ці заходи. Окремо варто виділити визначальну особливість радянської евакуації: найважливішим пріоритетом її став не порятунок людей, а вивезення промислового обладнання, техніки, сировини, сільськогосподарської продукції тощо. Доля ж населення, яке кидали на поталу окупантам, залишалася максимальною непевною та загрозовою. Трагедії поглиблювала застосована тактика «випаленої землі»: товари та продукти знищували, худобу гнали в евакуацію через засіяні поля, щоб знищити врожай. Дехто спробував щось врятувати або роздати людям. З такими «мародерами» каральні органи нещадно розправлялися. У дослідженні наголошено, що важлива та корисна (в умовах війни) боротьба з панікою та ворожою пропагандою у сталінському тоталітарному суспільстві неминуче набула спотворених форм. Надала привід розгорнути чергову кампанію «полювання на відьом». Країна захлинулася у хвилі доносів, таємних повідомлень, анонімних. Військові трибунали, не розбираючись в суті справ (не вистачало часу, не було бажання), тисячами ухвалювали безжалюгідні вироки. Досить часто єдиною підставою для яких ставало усне повідомлення на щось ображеного сусіда або злопам'ятного заздрісника – колеги по роботі. Боротьба з панікою в умовах сталінської моделі тоталітарного суспільства масово збільшила кількість безневинно репресованих громадян, прямо зіграла на руку ворогу, радикально збільшила кількість антирадянських настроїв у суспільстві.

Ключові слова: евакуація, промислові об'єкти, паніка, «випалена земля», репресії.

Nikitenko Kostiantyn. Revisited the issue of organizing evacuation from the territory of the USSR in 1941

The article uses the literature, periodicals, and archival sources to study the peculiarities of the 1941 evacuation in Ukraine. It is proved that neither panic nor chaos could be avoided during the organization of the evacuation. Most of the party functionaries who should have been directly responsible for the evacuation measures shamefully fled to the rear, completely ignoring these measures. The defining feature of the Soviet evacuation should be highlighted separately: its most important priority was not to save people, but to export industrial equipment, machinery, raw materials, agricultural products, etc. The fate of the population that was abandoned to the invaders remained as uncertain and threatening as possible. The tragedies were exacerbated by the «scorched-earth» policy used: goods and products were destroyed, cattle were forced to evacuate through sown fields to destroy the crops. Some tried to save something or share it with people. Such “looters” were mercilessly dealt with by the punitive agencies. The study emphasizes that the fight against panic and enemy propaganda in Stalin's totalitarian society, which was important and useful in times of war, inevitably took on distorted forms. It provided a reason to launch a new “witch hunt” campaign. The country was drowned in a wave of denunciations, secret messages, and anonymous letters. Military tribunals, without understanding the merits of the cases (lack of time, lack of desire), accepted ruthless judgments by the thousands. Quite often, the only reason for them was a verbal complaint from an offended neighbor or a vindictive envious colleague. The fight against panic under the Stalinist model of a totalitarian society only massively increased the number of innocent citizens repressed, and directly played into the hands of the enemy, radically increasing the number of anti-Soviet sentiments in society.

Key words: evacuation, industrial facilities, panic, “scorched earth”, repression.

З початком збройної агресії важливо вчасно здійснити низку евакуаційних заходів. Безумовно, треба подбати про евакуацію населення, вивезти в тил промислові об'єкти, навчальні та культурні заклади тощо. Напад путінської Росії розпочав у вітчизняній історії нову сторінку, засвідчивши, що питання зміцнення обороноздатності країни набувають гострої актуальності. Україна знов (як і понад 80 років тому) змушена здійснювати евакуаційні заходи. Мільйони людей втратили все та перетворилися на вимушених біженців. У країні знов з'явилися окупанти та тимчасово окуповані території. А отже, і питання порятунку людей і промислових об'єктів набувають не лише теоретичної, але і практичної цінності.

Історіографічний аналіз праць, які присвячені різним аспектам подій 1941–1945 рр., свідчить про те, що порушена у статті проблематика має значну науково-теоретичну актуальність. Це дослідження українських істориків: В. В'ятровича [3], В. Гриневича [6; 7], М. Ковалю [14], В. Косика [15; 16], В. Кучера й О. Потильчака [17], Ф. Левітаса [18], В. Литвина [19], О. Литовченко та Т. Литовченка [20], К. Нікітенка [21; 22], І. Патриляка та М. Боровика [25], авторського колективу за загальною редакцією Я. Примаченко [2], С. Цвілюка [29], а також закордонних дослідників: Е. Бівора [1], М. Гейстінгса [4], Л. Різа [27] та інших. Деякі аспекти теми побічно згадуються в багатотомному виданні «Політична історія України. Т. 4. Україна у Другій світовій війні (1939–1945)» [26]. Проте тема організації евакуації з України є досить вузькоспеціалізованою, яка хоча фрагментарно і згадується в багатьох авторів, але, на нашу думку, містить значний потенціал для вивчення.

Отже, спираючись на результати праць українських і зарубіжних дослідників, на підставі широкого залучення архівних документів, автор з'ясовує малодосліджені проблеми теми. Якими були особливості евакуації в УРСР, що насамперед намагалася врятувати радянська влада, яким вантажам і категоріям населення надавалося пріоритетне значення.

Постановка завдання. Автор ставить за мету на основі літератури, періодичних видань і архівних джерел дослідити особливості проведення евакуації 1941 р. в Україні.

З евакуацією населення та промислових об'єктів радянське керівництво не квапилося. Надто вже болісною стала відмова від доктрини війни на чужій території. 24 червня ЦК ВКП(б) та РНК СРСР затвердили постанову про створення Ради з евакуації. 26 червня в УРСР було створено комісію з евакуації. 27 червня з'явилася нарешті постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про порядок вивезення і розміщення людських контингентів та цінного майна». А мобілізаційний план на третій квартал 1941 р. ухвалили тільки 30 червня. На той момент СРСР уже втратив територію значно більшу, ніж Британія, і евакуювати щось із захоплених теренів, навіть за наявності найкращого плану, було неможливо.

Згідно з ухваленими постановами, першочерговому вивезенню в тил підлягали підприємства з виробництва продукції стратегічного призначення, сировини, техніки, верстатів, продуктів харчування, а також худоба тощо. Серед цивільного населення пріоритет віддавався партійній номенклатурі та чоловікам призовного віку. Було проведено величезну роботу. Лише на підготовці до вивезення заводу «Запоріжсталь» працювало приблизно 9 тис. людей. У стислі терміни робітники й інженери демонтували та відправили в тил устаткування з десятків промислових об'єктів країни. Були евакуйовані металургійні заводи ім. Петровського (Дніпропетровськ), ім. Держинського (Дніпродзержинськ), Нікопольський коксохімічний і Південнотрубний заводи, гірничорудні підприємства. Тільки з Києва вивезли обладнання 197 промислових об'єктів. Щоденно на схід вирушало 800–900 вагонів з обладнанням, матеріалами, сировиною. У вересні – жовтні 1941 р. з Харкова відправили в тил 320 ешелонів з устаткуванням, сировиною та матеріалами; евакуйовано 26 тисяч робітників 34 великих заводів і фабрик [11, с. 10].

Евакуація здійснювалася з великими ускладненнями. Стислі терміни, швидкий наступ Вермахту, а також практично повне панування ворожої авіації в повітрі – усе це призводило до великих втрат. Деякі промислові об'єкти взагалі дісталися німцям неушкодженими – на них не розпочали навіть демонтажу обладнання. Пріоритетне значення надавалося військовим вантажам – перевезенню бійців, техніки, набоїв (що є цілком логічним в умовах бойових дій). Часто для вивезення як обладнання промислових об'єктів, так і їхніх працівників не залишалось вже ні вагонів, ні вантажівок, ні пального, ні персоналу. Так, наркомат земельних справ замовляв 72 тисяч вагонів для вивезення зерна, але отримав усього 15 тисяч. Решту транспорту було відправлено на потреби фронту.

Неузгодженість у діях військового та партійно-господарського керівництва також значно ускладнювала, а іноді й унеможлиблювала ефективну роботу. Наприклад, в Одесі вирішили, що евакуація відбуватиметься переважно морським шляхом, але військові вже замінували акваторію порту, що цілком паралізувало його роботу. Пізніше проходи таки відкрили, однак усі сили кинули на організацію оборони міста, тож транспортні кораблі вирушали в рейс практично без будь-якого захисту авіації, що призводило до величезних втрат.

Зокрема, улітку 1941 р. німці потопили пароплави «Новоросійск» і «Каменец-Подольський», теплохід «Аджаристан», у жовтні – пароплави «Чичерин», «Ураллес», «Большевик». У листопаді затонули: теплохід «Рот Фронт» і пароплав «Ингул» тощо. Мабуть, найбільшою трагедією стала загибель пароплава «Ленин». За офіційними даними, загинуло приблизно дві тисячі пасажирів, однак точну кількість загиблих встановити неможливо. Судно було переповнене, чимало людей узяли на борт без обліку, тож справжня кількість жертв, на нашу думку, може бути значно більшою [9, арк. 17].

У цей важкий час керівництво Чорноморського пароплавства керувало діями своїх підлеглих із Ростова-на-Дону, куди воно вже перебралося подалі від війни. Організували вивезення в тил у телефонному режимі. Як наслідок: великі втрати – і людські, і матеріальні. Багато кораблів довелося затопити в морі, щоб не дісталися ворогу. Під час відступу Червоної армії було підірвано пароплави: «Войков», «Плеханов», «Псков», буксирні катери «Ульянов» і «Форос» та інші [9, арк. 17–19]. Тільки завдяки героїзму тисяч солдатів і матросів, робітників та інженерів удалося вивезти з Одеси приблизно 200 тисяч тонн вантажів.

Загалом ворог захопив чималу частку промислово-технічного потенціалу республіки. Наприклад, з радгоспів УРСР вдалося евакуювати всього 3 182 трактори, а 1 187 – передати на потреби армії. Понад 10 тисяч машин вивезти не встигли – їх захопив ворог [11, с. 10–11]. Основна частина техніки йшла своїм ходом, що істотно впливало на кінцевий результат. Через поломки в дорозі, брак пального та нальоти німецької авіації значну кількість машин довелося покинути на дорогах України.

Через паніку та безлад спромоглися евакуювати в тил менше 60% великої рогатої худоби, лише 26,7% свиней, 14,5% коней. Причому навіть такі дані – це кількість худоби, яку вивели з колгоспів і радгоспів в евакуацію, тоді як кількість худоби, яка дісталася кінцевих пунктів призначення, була значно меншою. До території РРФСР вдалося евакуювати лише 31,8% коней (з тих 14,5%, які були відправлені в евакуацію), 50% великої рогатої худоби, 19,2% свиней тощо [11, с. 11]. Брак кормів, висока швидкість пересування (до 40–50 км на добу), яку не витримувала худоба (її теж гнали своїм ходом), а також те, що, незрозуміло з яких обставин, маршрути евакуації проклали через території, на яких лютувала епідемія ящуру, – усе це спричинило велику смертність у дорозі.

Евакуації підлягали також установи культури, науки, освіти, охорони здоров'я. Було вивезено в тил 40 театрів, Київську й Одеську кіностудії, понад 70 вузів, 276 училищ та шкіл фабрично-заводського навчання, деякі технікуми. Загалом евакуйовано майже 3,5 млн людей [11, с. 12–13]. Але ж і мільйони людей були залишені на окупованій території. Про їх евакуацію ніхто не встиг чи не захотів подбати. Прості люди, особливо селяни, евакуації взагалі не підлягали. Так, у шести областях України було заплановано вивезти в тил усього 57 тисяч родин колгоспників (насамперед партійного активу). Але через труднощі із транспортом з усієї цієї кількості вдалося переправити в тил тільки 10 тисяч. Решта мусили повернутися додому.

І все це в умовах тактики «випаленої землі». Й. Сталін під час свого виступу-звернення до народу 3 липня 1941 р. закликав не залишати ворогу жодного паровоза, жодного вагона, не залишати противнику ні кілограма хліба, ні літра палива. Колгоспники повинні угнати всю худобу. Усе цінне майно, яке не можна буде вивезти, необхідно знищити. Як і що знищувати було роз'яснено директивою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) [15, с. 56].

Важливим є той факт, що завдання стежити, щоб нічого корисного не залишилося на території, яку захоплює ворог, було покладено на НКВС. Це призводило до нових численних жертв. Зерно вивозили, продукти знищували. Навіть худобу гнали в евакуацію через засіяні поля, щоб знищити врожай. Майбутнє людей під німцями бачилося максимально непевним і небезпечним. Дехто спробував залишити собі якусь корову або свиню. (До того ж значна кількість худоби гинула по дорозі, хіба не логічним було б хоч щось роздати людям, якщо вже не подбали про їх евакуацію?). Але НКВС керувався своєю логікою. З такими «мародерами» органи безжалюбно і нещадно розправилися. Тільки у Ворошиловградській і Харківській областях відібрали «незаконно» привласнених цивільним населенням 860 коней, 516 корів, 105 свиней [11, с. 11]. «Злочинці» були покарані.

Наприклад, О. Гольдфанбейн, директор центрального універмагу Одеси, член ВКП(б), який ніколи раніше не мав конфліктів із законом, напередодні захоплення міста німцями, коли шансів на вивезення майна вже не залишалось, замість того, щоб знищити товари на складах, спробував їх безкоштовно роздати невеличкими партіями працівникам універмагу, покупцям і випадковим перехожим. Хтось доніс в органи НКВС, О. Гольдфанбейна заарештували. Показово: в архівній справі немає жодної згадки, що директор універмагу хоч щось із товарів узяв особисто для себе – усе роздав людям, яких кидали напризволяще, на поталу окупантам. Слідство, як і засідання трибуналу військ НКВС по Одеській області в цій справі, було надзвичайно коротке: згідно із Законом від 7 серпня 1932 р. «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» О. Гольдфанбейна засудили до вищої міри покарання – розстрілу. Остаточний вирок усе ж таки пом'якшили і замінили на 10 років ув'язнення [8, арк. 89].

Натомість прості люди спостерігали, як численні представники партійного та господарського активу вивозили свої сім'ї та майно. Замість того, щоб подбати про евакуацію людей і підприємств, більшість

радянської номенклатури зосередилася на вивезенні в далекий тил майна та родичів, ігноруючи потреби населення.

Наприклад, в Одесі, де було 92 підприємства союзного і приблизно 350 заводів і фабрик республіканського значення [23, с. 104], евакуацію на значній їх частині довелося проводити рядовим працівникам, полишеним напризволяще. Керівники заводів (показово – усі члени Комуністичної партії) ганебно тікали в тил, зникали в невідомому напрямку, разом зі своїм майном і родинами, іноді навіть захопивши із собою чималі державні кошти. Наприклад, Л. Петліцин (партійний стаж із 1918 р.), директор Одеського лікєро-горілчаного заводу, а також секретар парторганізації того ж заводу Ш. Штівелтман питаннями евакуації не переймалися, а натомість, прихопивши із собою чималі кошти, втекли з міста [8, арк. 94]. У вересні 1941 р. інспектор з кадрів, секретар парторганізації С. Бондаревський, інспектор бойової і політичної підготовки І. Сагаков, інспектор спецзв'язку І. Клименко (усі – члени Компартії зі значним стажем), начальник обласного відділення спецзв'язку В. Землякевич, Л. Строговщиков – працівник спецзв'язку (обидва – кандидати ВКП(б)), пограбували касу, вкрали значну суму державних коштів, а також печатку організації, після чого втекли з Одеси в невідомому напрямку [8, арк. 82].

Випадки досить типові. Лише за період із 13 серпня по 12 вересня 1941 р. з Одеси втекли, не переймаючись питаннями ані евакуації, ані оборони міста, Б. Розенквіт, директор заводу ім. М. Калініна, Ш. Гендельман, директор шкіряного заводу, Г. Лейзерович, директор заводу ім. 10-річчя Жовтня, Я. Крохмальніков, директор взуттєвої фабрики, М. Вайскран, директор шапкової фабрики, П. Панкова, директор Головоштамту, М. Ватіс, директор Водоканалтресту, а також багато інших (у списку, переданому Одеським обкомом КП(б)У до Одеської облпрокуратури «для розшуку», лише за вказаний місяць значилося 166 прізвищ відповідальних працівників). Та й із самою прокуратурою не все було гаразд, коли навіть П. Коробейнікову – прокурора Іллічівського району – довелося роками розшукувати по всьому СРСР. Найганебнішим учинком стала втеча директора Одеського дитячого будинку С. Шилкондера. Усі діти були їм покинуті напризволяще [8, арк. 1–10]. Автомобілі, надані для евакуації, везли у глибокий тил родини чиновників.

Тікали в тил найкращі, найвідданіші, не раз перевірені партійні кадри. Їх не зачепили репресії кінця 1930-х рр., навпаки, це вони на численних зборах, мітингах і нарадах гнівно таврували «шкідників», «зрадників» і «ворогів». У 1941 р. багато хто з них не захотів ні перейматися питаннями евакуації, ні захищати соціалістичну Батьківщину. М. Безпрозваний – лектор обкому КП(б)У – об'їздив майже всю Південну Україну, вчив пильності в боротьбі з «ворогами», славив досягнення сталінської індустріалізації, згодом закликав битися на фронтах «до останньої краплі крові», 12 серпня отримав повістку до лав ЧА. Приховувати повістку не став, показав на роботі, звільнився, отримав у бухгалтерії грошовий розрахунок. Ось тільки ані у військоматі, ані на фронті його ніхто так і не побачив. Розшук лектора-комуніста розтягнувся на довгі роки [8, арк. 66].

Факти ганебної поведінки членів Компартії мали місце в усіх регіонах СРСР, але те, що вони коїли в Одесі, набуло безпрецедентних масштабів. Приховати це вже було неможливо. Навіть Олександр Довженко записав у своєму щоденнику: «Про поведінку певного елемента в Одесі. Чи захищали вони Одесу? Ні, повтікали, як руді миші з корабля. Покидали партбілети, повтікали в Азію. Один оратор «пафосник» був мобілізований. По дорозі на позицію, за містом вже, він попросився вийти з строю перев'язати обмотки. Дозволили. Перев'язував, поки не стемніло, а потім у кукурудзу та й переночував там, боячись навіть побігти назад <...> ранком виліз з кукурудзи і зразу ж напорівся на роту румун. Кинув зброю, підняв руки догори: – Господа! Я здаюсь, я не комуніст, я ненавиджу Радянську владу, помилуйте. – Проте румуни йому нічого не відповіли. Вони не знали мови, крім того, вони були <...> полонені. – Ти що робиш, гадюко? – крикнули конвоїри-бійці, яких з переляку «патетик-пафосник» не помітив <...> Так і повели вони його попереду румунів до Одеси, а потім розстріляли <...>» [10, с. 195].

Політуправління Південного фронту в серпні 1941 р. доповідало: «Керівники радянських і партійних органів панічно евакуюють свої сім'ї, кидаючи напризволяще населення, що підлягає евакуації». Так, втекло в тил і все керівництво Миколаєва та Херсона. У місті Балті місцева влада втекла й залишила невивезеними родини командного складу 360-го стрілецького полку, які німці жорстоко стратили тощо [7].

Партійне керівництво Горлівки на Донбасі ухвалило рішення підірвати хлібозавод і знищити склади з борошном, після чого втекло, задовго до підходу німців, абсолютно проігнорувавши питання евакуації населення. Інколи, навіть за найбільшого бажання, врятувати людей від німецької окупації не було жодної реальної можливості. Організація евакуації відбувалася суто на папері, тільки «для галочки» і для покращення звітності. Реальних же кроків і дій, необхідних для порятунку людей, ніхто не робив. Наприклад, наказ евакуювати людей по селах навколо Красного Лиману був (чіткий і конкретний – за 24 години), але водночас жодного транспорту не надано. Тим часом із зазначених населених пунктів

армія погнала на схід усю велику рогату худобу, знищила склади зерна, насіння тощо. Населення не просто було залишено під німцями, а ще й, фактично, позбавлене продуктів харчування. Це викликало велике невдоволення людей. Селяни з кулаками та ломаками кидалися на представників місцевого партійно-господарчого активу, били міліцію. Щоб виправити ситуацію, у район терміново прибули представники НКВС. Бунтівних селян показово розстріляли [5, с. 376], а села регіону так і залишилися покинутими напризволяще.

Для радянського керівництва евакуація худоби, зерна, а також техніки, пального, сировини та напівфабрикатів тощо була значно важливіша, ніж порятунок людей. Якщо йшлося про евакуацію заводу, то й вивозити в тил належало насамперед майно заводу: верстати, обладнання, продукцію тощо. Порятунок людей не був серед пріоритетів. Зауважимо, що навіть із колективів перевезених на схід підприємств удалося евакуювати не більш ніж 30–40% працівників (поняття «працівники» у цьому контексті досить умовне, насамперед у тил виїжджали представники адміністрації, партійний актив, чиновники-функціонери, агітатори-пропагандисти тощо).

Наприклад, коли Л. Горбіс – директор Іллічівського райхарчоторгу спробував зламати цю схему та спочатку відправив в евакуацію до Херсона вантажівку із сім'ями працівників своєї організації, то його негайно заарештували. Зауважимо, що в тил поїхали тільки жінки та діти, усі працівники і сам Л. Горбіс залишилися в Одесі. Окрім того, в архівній справі немає жодної згадки про те, що директор відправив у тил і свою родину. Насамперед він намагався врятувати людей. Порятунок жінок і дітей дорого коштував Л. Горбісу, згідно з вироком трибуналу він дістав п'ять років ув'язнення [8, арк. 87].

У деяких містах люди встановлювали практично цілодобове стеження за партійною елітою з метою запобігти їй втечі. Так, у Дебальцевому, коли люди взнали, що прокурор міста наказав своєму шоферу постійно тримати біля дому вантажівку (зрозуміло, що для вивезення особистого майна), почалися виступи та заворушення. «Чому не розпочинається евакуація наших дітей?! Невже хочуть самі врятуватися, а нас кинути напризволяще?!», – з обуренням запитували люди. У відповідь партійно-господарчий актив розігрував перед населенням цілі аматорські вистави. Так, у Слов'янську секретар міської партійної організації Поляков ходив по домівках комуністів і закликав їх показово-демонстративно готувати консервацію на зиму. Логіка тут проста – раз консервує помідори-огірки, значить, тікати з міста не збирається [5, с. 379].

Евакуацію ускладнював і той факт, що дуже часто офіційні повідомлення щодо здачі ворогу того або іншого населеного пункту запізнювалися на досить тривалий час (так боролися з панікою). Фронтіві зведення свідомо робили максимально неконкретними. Професор Добротвор зазначав у щоденнику: «Наші інформзведення майже не слухають. Вони, слід сказати, обурливо погано складаються <...> Ми, припустімо, віддали Орел або Маріуполь, про це більше нічого, а далі описують детально дії якого-небудь партизанського загону (вбили двох німців) і т. ін.» [12, с. 270–271]. Науковець мав рацію. Так, 2 серпня 1941 р. газета «Правда» повідомляла лише, що «тривали бої на Новоржевському, Смоленському та Житомирському напрямках. На всіх інших напрямках і ділянках фронту великих бойових операцій не відбувалося» [24, с. 1]. Не дуже інформативно. І взагалі жодної згадки про бойові втрати або покинуті населені пункти.

Інколи навіть вищі партійні керівники районів не знали справжнього стану справ на фронті. Таким прикладом може стати здача німцям Маріуполя (міста, у якому розташовані стратегічні заводи та підприємства, зокрема металургійні комбінати «Азовсталь» та імені Ілліча, що з початку війни виготовляв броню для танків Т-34). 8 жовтня 1941 р. в Маріуполі тривало засідання партійно-господарського активу, на якому обговорювали питання оборони, можливе знищення промислових об'єктів тощо, а на центральній площі вже розверталися німецькі танки. У паніці весь актив утік з міста [28, с. 47]. Лише військовий комісар М. Голубенко та начальник військового відділу міськкому Д. Молонов виконали свій обов'язок до кінця – у нерівному бою вони загинули.

Німці отримали багату здобич: техніку, устаткування, сировину, зброю тощо. Так, лише в Маріупольському порту знайшли трофеї: пароплав «Волго-Дон», плавучий кран «Муромец», винищувальний катер «Красный партизан», навчальне судно «Товарищ», а також декілька барж, навантажених металом, і катерів. Спробував вирватися з порту криголам «Соломбала», але він був розстріляний і потоплений німецькими танками. Решта суден дісталися німцям неушкодженими. Переляк керівників міста, які втекли, а також «боротьба з панікою», що забороняла вчасно повідомляти про здачу міста, спричинили наступного дня ще одну трагедію. Буксирний катер, команда якого нічого не знала про те, що в місті вже понад добу господарює ворог, привів до порту баржу «Республіка», на борту якої перебувало 350 евакуйованих пасажирів, переважно представників партійного активу та членів їхніх сімей. Багатьох із них німці одразу репресували [9, арк. 125–126].

«Пильність» працівників каральних органів у боротьбі з «панікерами» і «зрадниками» породжувала немотивовану жорстокість. Наприклад, перукар О. Небойков дістав 10 років таборів і 5 років позбавлення прав лише за те, що вчасно не здав у відповідні органи кілька випадково знайдених німецьких листівок [30, с. 2]. Старанням «слідства» було «доведено», що засуджений перукар нібито встиг поділитися з кількома знайомими інформацією щодо стану справ на фронті, яка була в цих листівках. Проте це могли бути лише вигадки каральних органів. Самого факту збереження ворожої листівки вже було досить для найсуворішого вироку.

У серпні 1941 р. військовим трибуналом 37-ї армії була засуджена жителька Києва К. Курбанова – за «читання» ворожої листівки. Незворушність суддів не зачепило навіть те, що жінка була неписьменною. Вона просто підбрала якийсь папірець на вулиці. На листівці було зображено не свастику, а червону зірку. І текст написано не німецькою, а російською мовою. Жінка навіть не здогадувалася, що принесла додому ворожу пропаганду. Вирок був категоричним – табори зрадниці. Без матері залишилося двоє дітей. Можна стверджувати, що репресована була одразу вся сім'я [14, с. 69].

Важлива й корисна (в умовах війни) боротьба з панікою та ворожою пропагандою у сталінському тоталітарному суспільстві неминуче набула спотворених форм. Насамперед надала привід розгорнути чергову кампанію «половання на відьом», змогу зводити особисті порахунки. Країна отримала чергову хвилю доносів, повідомлень і анонімок. Військові трибунали, не розбираючись в суті справ (не вистачало часу, не було бажання), тисячами ухвалювали безжальні вироки. Досить часто єдиною підставою для яких ставало усне повідомлення на щось ображеного сусіда або колеги по роботі.

Наприклад, молодий комуніст, службовець Л. Задорожний, як і більшість громадян країни, глибоко переживав події війни, яка влітку 1941 р. швидко наближалася безпосередньо до Одеси, де він мешкав. Наприкінці липня 1941 р. він був прикрито вражений, що так і не сталося жодної з тих подій, які роками наполегливо обіцяла радянська пропаганда в разі війни: ані світової революції, ані масового повстання німецького пролетаріату. Та й сама війна виявилася чомусь не швидкою та переможною і велася не на ворожій території, навпаки, Червона армія зазнавала чималих втрат, ворогу були здані величезні території, німецька авіація панувала в повітрі та регулярно бомбардувала Одесу.

Отже, Л. Задорожний ламав собі голову над запитанням: «Як могло таке статися?». Він пробував пояснити для себе поразки початкового періоду війни силою німецької армії, можливо, кращою дисципліною, а можливо, і наявністю у ворогів якоїсь таємної, надсучасної зброї, якої не мала Червона армія. Деякі свої думки він виклав у чернетках, які залишив у письмовому столі у своєму робочому кабінеті. Один із колег після роботи затримався в конторі й обшукав столи співробітників. Знайшов чернетки та передав у НКВС. Л. Задорожного заарештували, а тим папірцям, у яких, згідно з вироким трибуналу, він «перебільшив військову міць Німеччини», старанням швидкого «слідства» дали назву «листівки». Члени трибуналу врахували всі пом'якшувальні обставини: «листівки» так ніколи й не були ані дописані, ані комусь показані, ані якимось іншим чином розповсюджені, а сам Л. Задорожний мав до свого «злочину» бездоганну пролетарську біографію. Тому трибунал проявив «гуманізм»: обвинуваченому присудили «лише» 10 років таборів та 5 позбавлення прав із конфіскацією майна [8, арк. 86].

Показовий також випадок із В. Грешенюком, який після спільного розпивання спиртних напоїв у дворі власного будинку з п'яною відвертістю спробував викласти сусідам своє бачення поразок на фронті й ускладнень з евакуацією. Уже наступного ранку сусіди колективно звернулися до НКВС: «зводив наклепи на командирів Червоної армії». За свій «злочин» В. Грешенюк дістав 10 років таборів і три роки позбавлення прав [8, арк. 92].

Зазвичай така «пильність» – нескінченні перевірки та підозри призводили до трагедій і, фактично, грали на руку ворогові. О. Довженко у своєму щоденнику залишив опис драми, яка розігралася під час переправи через Дон: «Якийсь падлюка і кретин – білгородський комендант вирішив перед мостом перевірити путівки у всіх машин. Внаслідок цього кретинізму збілося в купу більше трьох тисяч різних машин з усім, що тільки можна уявити. Лайки, суперечки, бедлам. Прилетіло 27 бомбардувальників. Знищили дотла. Що робилося, не можна ні описати, ні забути. Загинули ні за що тисячі людей, тисячі машин покалічено, попалено. І все через одного дурня. І ніхто не зв'язав його, не застрелив. Я певний, що він і досі десь «не пуцає»» [10, с. 207].

Отже, можна стверджувати, що під час організації евакуації не вдалося уникнути ані паніки, ані хаосу. Значна кількість партійних функціонерів, які мали б безпосередньо відповідати за здійснення евакуаційних заходів, втекли в тил, цілком ці заходи проігнорували. Окремо варто виділити визначальну особливість радянської евакуації: найважливішим пріоритетом її став не порятунок людей, а вивезення промислового обладнання, техніки, сировини, сільськогосподарської продукції тощо. Доля ж населення, яке кидали на поталу окупантам, залишалася максимальною непевною та загрозливою.

Трагедії поглиблювала застосована тактика «випаленої землі»: товари та продукти знищували, худобу гнали в евакуацію через засіяні поля, щоб знищити врожай. Боротьба з панікою та ворожою пропагандою у сталінському тоталітарному суспільстві масово збільшила кількість безневинно репресованих громадян, прямо зіграла на руку ворогу, радикально збільшила кількість антирадянських настроїв у суспільстві.

Література:

1. Бівор Е. Друга світова війна. КМ-Букс, 2022. 824 с.
2. Від Рейхстагу до Івдзими. У полум'ї війни: Україна та українці у Другій світовій / В. В'ятрович та ін. ; за заг. ред. Я. Примаченко. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2017. 352 с.
3. В'ятрович В. Війна і міф. Невідома Друга світова. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2016. 272 с.
4. Гейстінгс М. І розверзлося пекло... Світ у війні 1939–1945. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2019. 752 с.
5. Гіроакі Куромія. Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-ті рр. / пер. з англ. : Г. Кьорян, В. Агеєв ; передм. Г. Немирі. Київ : Основи, 2002. 510 с.
6. Гриневич В. Неприборкане різноголосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. Київ ; Дніпропетровськ : Ліра, 2012. 505 с.
7. Гриневич В. Поперед батька в пекло. *Український тиждень*. URL: <https://tyzhden.ua/popered-batka-v-peplo/>
8. Державний архів Одеської області. Ф. П-9. Оп. 3. Спр. 348. 110 арк.
9. Державний архів Одеської області. Ф. Р-1965. Оп. 4. Спр. 117. 186 арк.
10. Довженко О. Україна в огні: Кіноповість, щоденник / уряд. і автор передм. О. Підсуха. Київ : Радянський письменник, 1990. 416 с.
11. Енциклопедія історії України / редкол. : В. Смолій (гол.) та ін. Київ : Наукова думка. Т. 3. 2005. 672 с.
12. Зефіров М., Дегтев Д. Все для фронта? Как на самом деле ковалась победа. Москва ; Владимир : АСТ ; ВКТ, 2009. 407 с.
13. История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941–1945 : в 6 т. Т. 2. Москва : Воен. издат. Мин. обороны СССР, 1961. 686 с.
14. Коваль М. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). Київ : Вид. дім «Альтернативи», 1999. 336 с.
15. Косик В. Україна у Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1941–1942). Т. 2 / упор. В. Косика. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України ; Львівський державний університет ім. І. Франка, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1998. 84 с.
16. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж ; Нью-Йорк ; Львів : НТШ, 1993. 658 с.
17. Кучер В., Потильчак О. Україна 1941–1944: трагедія народу за фасадом Священної війни : монографія. Київ : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. 357 с.
18. Левітас Ф. Друга світова війна: український вимір. Київ : Наш час, 2012. 272 с.
19. Литвин В. Україна у Другій світовій війні (1939–1945). Київ : Вид. дім «Лі-Терра», 2004. 464 с.
20. Литовченко О., Литовченко Т. Книга Спустошення. 1939–1945. Від війни до війни. Харків : Фоліо, 2018. 219 с.
21. Нікітенко К. 1941 – злочин і покарання: причини поразок Червоної армії. Історичне розслідування. Львів : Triada plus, 2014. 248 с.
22. Нікітенко К. Пішаки Сталіна: міфологеми радянської пропаганди і правда історії. Львів : Левада, 2017. 604 с.
23. Одесский Краснознаменный / А. Буяхчев и др. ; редкол. : А. Елагин и др. 2-е изд., испр. и доп. Кишенев : Карта Молдовеняскэ, 1985. 344 с.
24. От советского информбюро. Утреннее сообщение. Правда. 1941. 2 августа. С. 1.
25. Патриляк І., Боровик М. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. Київ ; Ніжин : Вид. ПП Лисенко М., 2010. 590 с.
26. Політична історія України : у 6-ти т. Т. 4 : Україна у Другій світовій війні (1939–1945). Київ : Генеза, 2003. 584 с.
27. Різ Л. Друга світова війна за зачиненими дверима. Сталін, нацисти і Захід. Київ : Темпора, 2010. 444 с.
28. Холодій М. Шляхи долі. Спогади ровісника епохи. Донецьк : Схід, 2007. 68 с.
29. Цвілюк С. Україна між Сталіним і Гітлером. Тоталітарні системи в українській історії у контексті Другої світової війни. 1939–1945. Одеса : Астропринт, 2012. 615 с.
30. «Шептун». *Правда*. 1941. 9 жовтня. С. 2.